

Саматычны кампанент *душа* ў беларускіх фразеалагізмах

Чалавек пазнае акаляючы свет праз сябе, і ў сувязі з гэтым адным з самых колькасна прадстаўленых сярод кодаў культуры розных народаў выступае саматычны, альбо цялесны. Саматызмы з'яўляюцца адным з самых старажытных пластоў лексікі і ў залежнасці ад характару аб'екта намінацый размяркоўваюцца па некалькіх разрадах. Пытанне аб аб'ёме корпуса саматычных кампанентаў (далей – СК) у складзе фразеалагічных адзінак (далей – ФА) у розных мовах з'яўляецца не да канца вырашаным. Адны даследчыкі (Р. М. Вайнтрауб, А. А. Кармышакоў, А. Назараў, С.Э. Саідава) да саматычных адносяць тыя лексемы, якія абазначаюць толькі часткі цела чалавека. Другія (Ф. Вак, Ю. А. Даўгаполаў, І. С. Козыраў) пад саматычным разумеюць «назвы частак цела і органаў жывога арганізма», тым самым пашыраючы аб'ём СК за кошт кампанентаў тыпу *жабры, крыло, хвост* [8, с. 7]. Па-рознаму даследчыкі выяўляюць сутнасць кампанентаў ФА *пот, сліна, сляза*: Адны (напрыклад, А. А. Кармышакоў) лічаць, што «фразеалагізмы з такімі словамі, як «слёзы», «пот», «сліна» і інш. ... нельга ўключыць у саматычную фразеалогію, паколькі тут няма той функцыянальнай аблігаторнасці, якая ўласціва лексемам-саматызмам» [7, с. 29]. Другія (напрыклад, Г. Я. Аксянчук, У. М. Глухаў) уключаюць іх у корпус саматызмаў, паколькі яны «назваюць неабходныя для жыцця элементы» [5, с. 138].

У сувязі з тым, што мадэль свету, якая існуе ў славянскіх мовах, падзяляе ўсе аб'екты на «бачныя / тактыльныя» і «нябачныя», «унутры чалавечага цела таксама існуюць сутнасці дзвюх відаў – звычайныя, «рэальныя» органы і субстанцыі (напрыклад, сэрца, печань, кроў, жоўць) і сутнасці нябачныя» [15, с. 19]. У сувязі з гэтым да ліку СК фразеалагізмаў далучаецца «ўмоўна саматычны кампанент» *душа* [14], што матывуецца сэнсам паняцця 'душа' як сутнасці, якую стварыў Бог. Душой валодае кожны чалавек, як і пэўным наборам унутраных органаў.

Мэтай дадзенага артыкула з'яўляецца даследаванне ФА з кампанентам *душа* і выяўленне найбольш тыповых яго вобразных рэпрэзентацый у межах фразеалогіі. Для дасягнення пастаўленай мэты былі выкананы наступныя задачы: выдзелены з разраду саматычных фразеалагізмаў адзінкі з абраным саматызмам, устаноўлена іх агульная колькасць, зроблена спроба выявіць квазісімвалічныя значэнні, якія рэалізуюцца кампанентам *душа* ў ФА.

Базай даследавання паслужыў матэрыял «Слоўніка фразеалагізмаў» І. Я. Лепешава [9, 10], які змяшчае каля 7000 ФА і з'яўляецца найбольш поўным фразеалагічным слоўнікам у беларускай лексікаграфіі.

У беларускай мове зафіксавана 128 ФА з кампанентам *душа*. У 39 фразеалагізмах СК *душа* вар'іруецца з СК *сэрца*: *ад чыстага сэрца / ад чыстай душы; ад шчырага сэрца / ад*

шчырай душы; адлягло ад сэрца / ад душы; адлягло на душы / на сэрцы; ад'яда душы / сэрца; ад'ядаць душы / сэрца; балець душой / сэрцам; браць <блізка> да сэрца / да душы; браць за душы / за сэрца; выкідаць з сэрца / з душы; выяда душы / сэрца; выядаць душы / сэрца; вялікага сэрца / вялікай душы; вярэдзіць душы / сэрца; гнаіць душы / сэрца; душа / сэрца баліць; душа / сэрца гарыць; душа / сэрца заныла; душа / сэрца крывёй абліваецца; душа / сэрца не ляжыць; душа / сэрца не на месцы; душа / сэрца ные; душа / сэрца разрываецца <на часткі>; душа / сэрца спявае / радуецца; з адкрытай душой / з адкрытым сэрцам; з лёгкай душой / з лёгкім сэрцам; з цяжкай душой / з цяжкім сэрцам; закрадацца ў душы / у сэрца; каменем ляжаць на сэрцы / на душы; кошкі на душы / на сэрцы скрабуць; ледзяніць сэрца / душы; на дне душы / сэрца; рваць / разрываць душы / сэрца; са спакойным сэрцам / са спакойнай душой; скрэбіць за душы / за сэрца; уваходзіць у душы / у сэрца; чытаць у сэрцы / у душы; як камень з сэрца / душы зваліўся; як маслам на душы / на сэрцы. Прычына існавання значнай колькасці ФА звязана з падобным сімвалічным успрыманнем ролі гэтых кампанентаў носьбітамі беларускай мовы: душа і сэрца з'яўляюцца «органамі» пачуццяў чалавека і звязаны з яго ўнутраным жыццём. Акрамя таго, менавіта сэрца – «месца знаходжання душы, канцэнтраванне жыццёвай сілы» [12, с. 156], а разам яны з'яўляюцца ўніверсальямі: «душа і сэрца – самае цатаемнае месца для захавання вобразаў, успамінаў, ... месца лакалізацыі пачуццяў» [3, с. 412].

Амаль усе ФА з кампанентам душа паводле семантыкі звязаны з вызначэннем рыс характару, унутраных якасцей чалавека, яго эмацыянальнага стану (напрыклад, душа паросхрыст / нараспаіху 'вельмі шчыры, адкрыты, чыстасардэчны'; заячая душа 'вельмі лаязлівы чалавек'; з цяжкай душой 'у прыгнечаным настроі; з неспакоем' і інш.). Нават калі ФА адносяцца да дзеяслоўных, г. зн. называюць і характарызуюць пэўнае дзеянне (напрыклад, аддаваць душы 'вельмі моцна, бязмежна любіць каго-, што-н.'; крывіць душой паступаць няшчыра, супраць свайго сумлення; крывадушнічаць'; рваць душы 'моцна трывожыць, хваляваць, мучыць каго-н.' і інш.), то яны характарызуюць дзеянні чалавека, падкрэсліваючы маральныя і эмацыянальныя якасці асобы.

Аднак адзначаюцца ФА, якія называюць не толькі эмацыянальныя ці псіхічныя якасці, але і канкрэтныя дзеянні, прадметы, рэаліі, напрыклад: ФА за душой 'у паяўнасці (быць у каго-н., мець што-н.)' указвае на заможнасць асобы, а ФА клёцкі з душамі 'начынення мясным ці іншым фаршам з прыправамі' называе ежу.

У складзе беларускіх ФА кампанент душа характарызуецца разнастайнымі азначэннямі-прыметнікамі: ад чыстай душы; ад шчырай душы; вялікай душы; з адкрытай душой; з дарагой / мілай душой; з лёгкай душой; з чыстай душой; заячая душа; папярвая душа; з цяжкай душой; чарнільная душа; са спакойнай душой. Большасць пералічаных ФА (9) характарызуецца аддатнай канатацыяй і толькі 3 (заячая душа; папярвая душа; чарнільная душа) – адмоўнай. Ужыванне пералічаных ад'ектыўных кампанентаў не з'яўляецца звычайным пры характарыстыцы чалавека па-за межамі фразеалогіі, бо першы з'яўляецца вытворным ад заоніма, а другі і трэці – ад назваў канцылярскіх прадметаў. Менавіта таму названыя прыметнікі ў спалучэнні з кампанентам душа (душа як сутнасць чалавека) характарызуюць асобу негатыўна.

Даследаванне ўнутранай формы беларускіх ФА з кампанентам душа дазваляе вылучыць у іх складзе разнастайныя квазісімвалічныя значэнні названага кампанента:

1) 'жывая істота': душа не прымае; што душа прымае; душа заныла і інш. Заўважым, што «душа-чалавек» выяўляе разнастайны спектр эмоцый і іх праяўленняў ад самых негатыўных (душа ные) да самых станоўчых (душа спявае / радуецца); можа адчуваць фізічныя пакуты (душа баліць) і выказваць пажаданні (што, чаго, куды і інш. душа жадае);

2) 'прадмет': душа не на месцы; аддаваць Богу душы; аддаваць душы; вымаць / даставаць душы; выварочваць <сваю> душы; душа гарыць і інш. Часам вобразная аснова ФА не дазваляе зразумець, якія канкрэтныя прадметы маюцца на ўвазе, аднак унутраная форма іншых фразеалагізмаў празрыстая. Напрыклад: у ФА выварочваць душы; вытрасці душы абраны кампанент атаясамліваецца з прадметам, які можна вывернуць, іншымі словамі, з сумкай, торбай, а ў ФА душа мохам абрасла – з дрэвам, каменем, старым, трухлявым прадметам;

3) 'вадкась': *душа кініць; выліваць душу*. Прыпісванне души ўласціваасцей вады на нашу думку, не з'яўляецца выпадковым. З аднаго боку, вада і душа валодаюць падобнымі «якасцямі»: празрыстасць, магчымасць хутка рухацца. З другога боку, менавіта вада выкарыстоўваецца ў шматлікіх славянскіх абрадах, сэнсам якіх з'яўляецца ачышчэнне души.

4) 'ежа': *ад'ядаць / перадаць душу; выядаць душу*;

5) 'від маскіроўкі; перашкода': *за душой*;

6) 'ёмішча': *з глыбіні души; у глыбіні души; да глыбіні души хваляваць, кранаць; уражваць і пад.; на дне души; на сподзе души; душу заткнуць; у души*. Пакрэслім пэўную супярэчнасць: ужыванне ў ФА кампанента *глыбіня* стварае ўражанне бяскончасці і неабсяжнасці души, і наадварот, кампаненты *дно, спод* – абмяжоўваюць яе;

7) 'памяшканне': *уваходзіць у душу; лезці ў душу; закрадацца ў душу*;

8) 'адзежа': *душа нарасхрыст / нараспашку*;

9) 'праваднік інфармацыі': *не чуць души; па душах гаварыць; души паслухаючы рабіць; чытаць у души*. Названыя ФА яскрава ілюструюць тое, што ва ўяўленнях беларусаў менавіта за душой трывала замацавалася функцыя органа ўспрымання, перадачы і захавання інфармацыі.

У ФА выяўляецца магчымасць души мець пэўнае месца знаходжання ў целе чалавека і такім чынам, можна сцвярджаць, што яна валодае матэрыяльнымі характарыстыкамі. Для беларусаў крайнім (крытычным) месцам знаходжання души з'яўляецца пята: *душа ў пятках, душа ў пяткі <схавалася, ускочыла>*. Можна меркаваць, што прадстаўнікі беларускай нацыі ў крытычныя моманты жыцця (у дадзеным выпадку – адчуванне моцнага страху) імкнуцца захаваць самае каштоўнае, што ў іх ёсць. Атрымліваецца, што пяткі, з аднаго боку, – месца адкуль найцяжэй будзе дастаць душу, самае патаемнае месца ў целе чалавека, якое, да таго ж, з'яўляецца «сімвалічнай зброяй, з дапамогай якой знішчаецца нячыстая сіла» [4, с. 8]. Праз пятку чалавеку «перадаецца сіла глебы» [1, с. 179], нават зыходзячы з міфалагічнага ўяўленняў славян аб пяце як «аб ніжняй граніцы цела чалавека», менавіта яна утварае своеасаблівы клапан, які «не выпускаць перапалоханую душу з цела» [4, с. 8]. З другога боку, стан чалавека, у якога душа ў пятках, «з'яўляецца бліжэй смерці, бо пяткі – найбольш аддаленае ад грудзей (цэнтра чалавечага цела) месца» [2, с. 198].

У анове пэўных фразеалагізмаў знаходзяцца ўяўленні чалавека аб души, якія склаліся ў міфалогіі, для якой, у сваю чаргу, характэрна ўвасабленне. У шматлікіх культурах душа атаясамліваецца з ветрам альбо паветрам. Верагодна таму ў беларускай фразеалогіі выяўляецца яшчэ адно магчымае месца знаходжання души – ямачка на шыі. Адсюль і ФА *душа нарасхрыст / нараспашку*. Падмацаванне гэтаму знаходзім у «Толковом словаре живого великорусского языка» У.І. Даля [6, с. 505].

У беларускай мове вылучаецца фразеалагізм, у складзе якога спалучаюцца 2 СК *душой і целам*. Дадзеная ФА суадносіцца па структуры з аднароднымі членамі сказа і мае мадэль 'substantivum 'назоўнік' + conjunctio 'злучнік' + substantivum 'назоўнік'. Зыходзячы з таго, што носбіты мовы, імкнучыся падкрэсліць пэўную рэалію, размяшчаюць яе найменш ў структуры ФА на першае месца, відавочным становіцца дамінуючая пазіцыя души над целам для беларусаў.

З рэлігійнага пункта гледжання душа чалавека існуе вечна. Аднак у беларускай фразеалогіі вылучаюцца 2 ФА, кампанентны склад якіх супярэчыць названаму факту *мёртвыя души; ні <адной, жывой> души няма, не было*. Узнікненне першай ФА вядомае «выраз з аднайменнай паэмы (1842) М. В. Гоголя. Галоўны герой паэмы Чыцькаў са спекуляцыйнай мэтай скуплівае ў памешчыкаў «мёртвыя душы» – прыгонных сялян нябожчыкаў, якія па дакументах яшчэ лічыліся жывымі» [11, с. 224].

Семантыка і ўнутраная форма ФА з СК *душа* непасрэдна выяўляюць гледжанне на ўнутраны свет чалавека, на яго сувязь з Боскімі сіламі, сіламі прыроды, якое змянялася на працягу гісторыі. Душа мае прамое дачыненне да дзвюх галоўных сфер традыцыйнай духоўнай культуры – паняццяў жыцця і смерці. Менавіта імкненне чалавека паглыбіцца ў спрадвечныя пытанні жыцця і смерці, растлумачыць таінства смерці і прыгожа апісаць

працэс адыходу чалавека ў іншы свет з'яўляецца прычынай узнікнення пэўных ФА з СК *душа*, напрыклад: біблейская ФА *аддаваць Богу душу* 'паміраць'.

Такім чынам, у беларускай лінгвістыцы менавіта душа як «цэнтр усяго чалавечага» [13, с. 66] канцэнтруе эмоцыі і пачуцці, уяўляе сабой ёмішча інфармацыі і раскрывае унутраны свет чалавека. Акрамя таго, з рэлігійнага пункта погляду душа звязвае чалавека з Богам, яна бессмяротная, не залежыць ад цела і можа існаваць па-за яго межамі. Менавіта таму аналіз унутранай формы ФА з кампанентам *душа* выяўляе ўнікальнасць культуры і нацыянальнага характару беларусаў і дазваляе паказаць, якім бачаць свет носьбіты дадзенай моўнай агульнасці.

Літаратура

- 1 Бидерман, Г. Энциклопедия символов : пер. с немец. / Г. Бидерман ; общ. ред. и предисл. И. С. Свенцицкой. – М. : Республика, 1996. – 335 с.
- 2 Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий / редкол.: В. Н. Телия (отв. ред.) [и др.]. – 2-е изд. стер. – М. : АСТ-ПРЕСС КНИГА. – 784 с. – (Фундаментальные словари).
- 3 Брагина, Н. Г. Память в языке и культуре / Н. Г. Брагина. – М. : Языки славянских культур (А. Кошелев), 2007. – 514 с., [2] л. цв. ил.
- 4 Валодзіна, Т. В. Фразеалагічная “анатомія” беларусаў: пята / Т.В. Валодзіна // Актуальныя праблемы славянскай фразеалогіі : матэрыялы міжнароднага навучнага канферэнса (Гомель 16–17 лістапада 1999 г.) / Т. В. Валодзіна ; редкол.: В. І. Коваль (отв. ред.) [и др.]. – Гомель, 1999. – С. 6–9.
- 5 Глухов, В. М. Фразеологические единицы со словом рука в славянских языках // Проблемы русской фразеологии : Республик. сб. / Тул. гос. пед. ин-т им. Л. Н. Толстого ; редкол.: В. Л. Архангельский, Т. С. Розанова (отв. ред.) [и др.]. – Тула, 1978. – С. 137–146.
- 6 Даль, В. И. Толковый словарь живого великорусского языка / В. И. Даль. – Т. 1. : А–З. – М. : Русский язык – Медиа, 2006. – 832 с.
- 7 Кармышаков, А. О. Соматические фразеологизмы в русском и кыргызском языках [Микроформа] : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 ; 10.02.02 / А. О. Кармышаков. – Бишкек, 1992. – 243 с.
- 8 Козырев, И. С. Формирование словарных составов русского и белорусского языков: соматическая лексика / И. С. Козырев. – Минск : Народная асвета, 1983. – 127 с.
- 9 Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў : у 2 т. – Т. 1 : А–Л. – Мінск : БелЭн, 2008. – 672 с.
- 10 Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў : у 2 т. – Т. 2 : М–Я. – Мінск : БелЭн, 2008. – 704 с.
- 11 Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 2004. – 448 с.
- 12 Маслова, В. А. Введение в лингвокультурологию : учеб. пособие / В. А. Маслова. – М. : Наследие, 1997. – 207 с.
- 13 Маслова, В. А. Homo Lingualis в культуре : монография / В. А. Маслова. – Витебск : ВГУ им. П. М. Машерова, 2004. – 214 с.
- 14 Солодуб, Ю. П. Фразеологическая образность и способы её параметризации / Ю. П. Солодуб // Фразеография в Машинном фонде русского языка. – М., 1990. – С. 139–145.
- 15 Урысон, Е. В. Проблемы исследования языковой картины мира : Аналогия и семантика / Е. В. Урысон. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – 244 с. – (Studia philologica).